

EL NIMFEU ROMÀ I ELS BANYS DE LA MORERIA. UN AJUST ENTRE LES RESTES APAREGUDES I ELS DOCUMENTS¹

Mariano González Baldoví

EL NIMFEU I EL CANAL D'ABASTIMENT D'AIGUA

Les darreres excavacions dutes a efecte al raval de la ciutat han tret a la llum restes arqueològiques de gran interès per al coneixement de la història de Xàtiva. La més sorprenent i inesperada és la troballa d'un nimfeu o font dedicada a les nimfes, deïtats de les aigües, del que, en el present treball, no ens interessa tant la raresa d'aquesta classe de construccions al món romà, la qual cosa ja constitueix *per se* un valor excepcional, sinó el fet que acredita, sense cap mena de dubte, que la sèquia que coneguem amb el nom de *La Vila* és molt més antiga que no pensàvem.

En anteriors treballs nostres hem tractat de la influència de les conduccions d'aigua en l'aparició d'un rosari de menuts nuclis de població en les proximitats de dits aqüeductes, alguns dels quals van donar origen a alqueries i després a llogarets de l'horta de la ciutat: Annair, Novetlè i l'Alqueria de Torrelles, més coneguda com Casa Blanca, així com a la formació de l'actual ciutat vella de Xàtiva i els seus ravals. Partíem de la hipòtesi que la Sèquia de la Vila era una construcció d'època islàmica, malgrat conèixer la notícia publicada per Gonzalo Viñes a primeries del segle XX d'haver trobat vestigis d'una vila romana a Annair. Una vila no és només un tipus de residència rural que es difongué en època tardana, sinó també una explotació agrícola, i, per tant, necessitada d'aigua. Com que el riu està a una cota molt més baixa que Annair, el fet que hi hagués un vila en el poble era indicatiu de l'existència d'una sèquia al nivell convenient per a regar-la i abastir-la. També és cert que Viñes no va especificar el lloc exacte on va trobar indicis de l'assentament rural, del qual s'ha perdut memòria.

¹ En maig de 2002 vaig escriure un article per al llibre de Fira, titulat: "El nimfeu romà, els banys de la ciutat i els de la moreria. Un ajust entre les restes aparegudes i els documents", signat com a director del Museu de l'Almodí, però no es va publicar a causa de l'excés paginat del llibre, quedant en un caixó. Enguany han tornat a convidar-me a col·laborar, i he reduït aquell text només a la part tocant al nimfeu romà trobat al carrer Sarsers, que modifica, sense contradir en allò essencial, el que vaig exposar en anteriors treballs referents a conduccions d'aigües, així com a la dels Banys àrabs de la Moreria, en els que em detinc amb més detall per considerar que potser atrauen més l'interès del lector. Les referències temporals han de situar-se en el context de fa dotze anys.

El cas és que, l'aparició del nimfeu del carrer Sarians, que està a una cota o nivell que enllaça perfectament amb els nivells de la Casa Blanca, Novetlè i Annauir, deixa ben a les clares que la sèquia que abastia la vila d'Annauir és la mateixa que alimentava les fonts del nimfeu. Dit d'altra manera, la Sèquia de la Vila, per a la qual nosaltres proposàrem un traçat que a l'interior de Xàtiva transcorria a l'altura dels actuals carrers de Sant Roc, Font Trencada i Corretgeria fins arribar a la Seu², no es va construir en els segles de la civilització islàmica sinó que existia ja en època romana.



Restes arqueològiques del Nimfeu trobades al carrer Sarians del raval. Foto M. González 2002.

Tanmateix, el fet que des del segle III o IV hi hagués una conducció d'aigua rodada potable a nivell inferior del Camí de la Bola i del Bellveret no invalida la nostra proposta que el nucli urbà de l'actual ciutat antiga es va densificar i consolidar en data molt més tardana, ja durant l'esplendor islàmica. És més probable que durant molt de temps només existiren instal·lacions o habitatges dispersos, cas contrari, les nombroses actuacions arqueològiques dutes a efecte al centre històric des de 1987 haurien tret a la llum significatives restes romanes, i, pel que sabem fins ara, només en el cas del solar situat al cantó dels carrers de Trobat i Arrapades han aparegut indicis de construccions de l'esmentada època. Però el descobriment del nimfeu obri noves expectatives respecte a la

² La qual cosa ja no tinc tan per segura i caldria confirmar revisant, si s'han conservat, als capbreus anteriors a 1422 la descripció de la localització d'altres instal·lacions que necessitaven aigua per a funcionar: els molins urbans, les tintoreries, l'Almàssera de la cera, les terrisseries, la saboneria, i la "Biga del bisbe".

possibilitat de trobar altres restes romanes en cotes baixes de l'actual ciutat antiga, i obliga a replantejar el perímetre d'influència de la ciutat romana del Baix Imperi.

Íntimament relacionats amb la Sèquia de la Vila estan els banys àrabs del raval, que ha deixat una documentació molt copiosa.³ Les excavacions realitzades en un solar situat al final del carrer de l'Argenteria entre l'Hort del Cabiscol i el Palasiet on sempre havia estat a la vista una mena de viver, han tret a la llum restes arqueològiques que pertanyen als banys de la Moreria.

ELS BANYS DE LA MORERIA

La referència més antiga és la que apareix al *Llibre del Repartiment*, tot i que no podem afirmar amb certesa que siga el mateix bany o d'altre desaparegut, però, creiem que és possible que es tracte de l'únic bany de la moreria perquè ni cap document dona peu a pensar que hi hauria més d'un, ni tampoc la moreria era un nucli demogràfic tan gran com per a necessitar més d'un. D'acord amb un registre del repartiment, el 1248, Jaume I va donar a Domènech Montsó, entre altres béns: “*Un hort, situat davant d'un bany, i un molí, que estan en el raval*”.

El ben cert és que, mig segle després, Jaume II va donar a Joan de Aliaga “*quodam balnea vetera, sita in villa Xative, in capitum fussarie, versa portam morerie Xative*”, és a dir: “un bany vell, situat en la vila de Xàtiva, a l'extrem del fossar, cap a la porta de la moreria de Xàtiva”. I li'l va donar amb la condició de reparar-lo i posar-lo en funcionament en el termini de tres anys, perquè el bany estava “*vetera*”, paraula que ací hauríem de traduir per “derruït”. I aquest, vista la descripció d'on estava situat en la moreria, és, sens dubte, el mateix que figura en la sèrie dels Llibres de la Batlia de Xàtiva que es conserva a l'Arxiu del Regne de València, i que, amb unes poques faltes, abasta des de 1381 fins al segle XVIII.

El batle reial era l'oficial duia la comptabilitat dels ingressos i despeses de les rendes reials, i entre ells, l'adjudicació anual al millor postor del Bany de la Moreria. Als ingressos figuren les quantitats percebudes pel remat de la subhasta, mentre que a l'apartat de despeses, els registres comptables donen copiosa informació sobre l'edifici i les seues

³ Veieu el nostre treball “Els banys de Xàtiva i els seus ravals” dins *Baños árabes del País Valenciano*. València, 1989.

instal·lacions, atés que en el transcurs del temps van haver-hi moltíssimes reparacions: de les teulades, la tàpia, les canals, les escales, la fornal, les voltes, els vidres, els desaigües, el safareig, etc., i també reposició d'utillatge: la caldera, les portes, els poals, les estores, les perxes, els panys o passadors, el cost de tot el qual descarregava dels ingressos.



Els Banys de la Moreria. El cos central, més alt, correspon a la sala tèbia, i el de la part dreta a la sala calenta, la fornal i el pati on hi havia un safareig i es guardava la llenya. Foto M. González 2002.

Tanta informació permetia fer-se una idea, sinó de l'aspecte complet del bany ni de les dimensions, sí almenys de les dependències, que serien, poc o molt, iguals als dels altres banys de Xàtiva per tal com responen a una tipologia ajustada a les necessitats de l'ús. El Bany de la Moreria constava de:

- Una habitació per al banyer, on no sols cobrava les entrades, sinó fins i tot dormia.
- Un vestidor per als homes i altre per a les dones, la qual cosa no deixa de ser curiosa perquè els horaris per a cada sexe eren diferents.
- El bany, pròpiament dit, que, com tots, tenia una primera sala, o sala "freda", altra intermèdia, dita "tèbia", i la més interior o "calenta", en la qual estava la caldera.



Sala freda i altres dependències del bany del raval. Foto M. González 2011



Esquerra, pati i forn del bany i al mig de la imatge, el caldari. Foto M. González, 2011.



Bassa d'una columna del bany, i capitell, trobats a l'excavació de 2011. Fotos M. González. 2011

- A la part de darrere, situada a un nivell inferior, al que es baixava per unes escales, hi havia el pati, clos per una tanca, la “fornal“, un porxi per resguardar la llenya i el safareig.

Les cobertes de les tres sales eren de voltes de canó fetes de formigó, i en elles hi havia almenys 48 orificis per il·luminar l'interior, tapats per vidres, als que la documentació diu "taces o vedrisses". La resta de les cobertes era de bigues, canyís i teules, mentre que el paviment era de lloses, i les portes de fusta amb "alfardons" de ferro, ancorades en pollegueres.

LA LOCALITZACIÓ DEL BANY DE LA MORERIA

Al nostre treball esmentat més amunt, partint de l'escassa informació que donaven els documents sobre la localització del bany, el situàrem al carrer de la Font de Sant Joan, basant-nos en que: estava prop del Portal del Raval; prenia aigua de la conducció de la Sèquia de la Vila, la qual creiem entrava a la població pel carrer de Sant Roc; fitava amb el cementeri de la moreria, que pensàvem ascendia per la falda de la muntanya a partir de dita via pública.

El 1986, els professors de la Universitat d'Alacant, Maria Jesús Rubiera i Míkel d'Epalza, es feren càrrec de la redacció d'una obra, publicada a l'any següent amb el títol de *Xàtiva musulmana*. Amb la finalitat de familiaritzar-se amb el territori i la ciutat, em demanaren que els fera de guia, i així recorreguérem cada lloc d'interés per al seu treball:

els barris, les localitzacions de les antigues mesquites i dels banys, el cementeri de la moreria i el testar del Camí de la Bola. També vérem les construccions del carrer de l'Argenteria que ara s'han excavat, sense que aventuraren cap hipòtesi sobre què podria ser aquella mena d'aljubs esfondrats que fins feia poc havien servit de viver d'un hort. Tanmateix, les excavacions realitzades al voltant del "viver" que estava a la vista sense que ningú fins ara hagués parat l'atenció han deixat al descobert els fonaments de les dependències colgades baix el nivell del bancal, i han permès fer una interpretació de les restes, identificades amb les del Bany de la Moreria. Per tal de confirmar-ho, hem fet un acarament i una nova lectura dels documents recollits durant la nostra investigació anterior, i aquestes són les conclusions.

EL BANY I L'ADOBERIA

Crida l'atenció el fet que el conjunt edificat del bany estiga exempt, sense cap altra construcció mitgera o veïna, i això perquè sabíem que al segle XVI, i abans, tenia al costat una adoberia, com veurem. El 1580 es va suscitar un greu problema en el bany perquè Bertomeu Morató, propietari de l'adoberia, havia empalmat els desaigües al caixer de l'escorredor del bany, i el defectuós pendent feia que les aigües negres i els pèls del tractament de les pells brollaren a l'interior del bany. De dita circumstància i de les actuacions necessàries per a resoldre-ho, mestre Joan Pavia, obrer de vila, i mestre Feliu Piquer, fuster, van redactar un extens informe per al batle, que en la seua resolució deixa ben a les clares que l'adoberia estava al costat del bany:

"Sa senyoria manà personalment a Berthomeu Morató, blanquer, que dins temps d'un any en avant contador, sots pena de XXV sous, fasa sèquia per on puixa tenir i expedient per a on puixa escórrer les talvinades y calsobres y aygües y inmundícies de la sua adoberia que afronta ab dit bany"

I per si cabia algun dubte sobre la distància física entre els dos edificis, les provisions del batle afegeixen al final que:

"Sots dita pena, torne y reedifique la paret de l'adoberia en l'escorredor (i) fasa porta ab sa clau a la dita adoberia perquè, estant aquella uberta, rep dany en les vidrieres y les trenquen". ARV. Mestre Racional. Batlia de Xàtiva, nº 3126.

És a dir, l'adoberia no sols "afrontava" amb els banys, sinó que estava tan pròxima a ells que des d'aquella es podien trencar a pedrades els vidres de les voltes del bany. Podria pensar-se que l'adoberia era una construcció recent, de manera que, en construir-la, el

propietari havia aprofitat l'escorredor existent per estalviar-se fer-ne un de nou, però hem trobat evidències irrefutables que era una construcció molt més antiga. Així, el 1476, el batle, que en aquell moment era mossén Perot Semboi Despuig, va requerir a Mahomat Mangay Al Zumila quins censos feia al rei, i el moro va declarar que entre els edificis pertanyents al monarca posseïa:

"Tenir e possehir en lo carrer de la Scudelleria que està davall de la moreria de la dita ciutat, una casa ab adoberia, per la qual fa de cens cascun any al senyor rei en la festa de Nadal, deu sous, loïsmes e fadiga". ARV. Mestre Racional. Batlia de Xàtiva. nº 10.228.

Convé fer parapeu en la localització que especifica el document: "Carrer de la Scudelleria que està davall de la moreria", per tant en una via situada a un nivell inferior que la moreria, com en efecte està al carrer actualment dit de l'Argenteria, i aleshores de l'Escudelleria. El lector es preguntarà el perquè de la minuciositat en fixar la situació de l'adoberia, i la resposta és que volíem que no quedara cap dubte respecte que dita adoberia havia existit almenys des del segle XV, al costat i junt als banys, i això és l'estrany, vist que l'excavació duta a terme fa unes setmanes⁴ que ha deixat a la vista el perímetre posterior del bany així com el de la part de llevant i el de la de ponent, no ha tret a la llum restes de cap edificació contigua, la qual cosa resulta més cridanera si tenim en compte que l'adoberia va seguir en funcionament molts anys més que els banys.

L'ENDERROCAMENT DEL BANY

Cal preguntar-nos per què hi ha una discrepància entre els documents escrits i la realitat. De vegades, els textos són extraordinàriament fidels als fets, i, en altres ocasions, imprecisos i contradictoris, bé per la incompleta descripció, bé per les llacunes cronològiques, bé perquè nosaltres trobem dificultats per interpretar el que diuen. Veiem, sinó, què caldria deduir de l'ordre fulminant de derrocar el Bany de la Moreria que va donar Felip III el 1599 des de València, en ser informat que a l'interior de l'edifici es practicava la religió musulmana, quan, oficialment, els moriscos havien estat batejats el 1520 i eren cristians nous. En juny de dit any 1599, el batle reial va anotar al marge de la data de l'arrendament anual un càrrec per import de la part proporcional des de juny, que va deixar de funcionar el bany, fins a desembre:

⁴ La referència temporal ha d'entendre's vinculada a la data de redacció del text, maig de 2002

”Reduïda a noranta tres sous, quatre diners, per ço que, segons ha constatat per informació de testimonis, lo dit bany, per manament de Sa Magestat, és estat demolit, e escrit que dita demolició és estada feta per manament de Sa Magestat per evitar alguns abusos que-s presumia que feyen en dit bany per los nou convertits“. ARV Mestre Racional. Batlia de Xàtiva, nº 3.143.

No deixà per això el representant del patrimoni reial de veure d’aconseguir ingressos per al monarca i, el 1601, provà de traure de nou a subhasta, sense èxit, el que quedava de les edificacions:

”Del preu y arrendament del bany no’n fas rebuda alguna, per ço que, per ordre de Sa Magestat, en lo mes de juny MDLXXXVIII fonch derrocat aquell, y la casa que restà après de derrocat dit bany, havent-se subastat, no se ha trobat qui’n donés preu algú“ Id. Nº 3.144.

D’ací deduïm que la demolició no va afectar més que a les tres sales del bany, en les que podia congregar-se un grup de persones, però no a les dependències que donaven al carrer: cambra del banyer i vestidors. De fet, el dret de la casa del bany va ser arrendat el 1609 a Jaume Alarcó, calceter, per preu de quaranta lliures reals de València, una suma considerablement més elevada que el cens que es cobrava quan existia el bany.

A la vista de què diuen els papers, hem de preguntar-nos en què va consistir la demolició, fins a quin punt va ser destructiva, ja que, del context del document podria pensar-se que va quedar arrasat, i, en eixe cas, no ens hauria arribat cap vestigi significatiu que poguérem identificar amb un bany. Però la realitat s’imposa sobre el paper escrit, i, fins i tot, els escrits, com diem, poden ser incomplets, vagues, o interpretar-se de distinta manera. Pensem en quants topònims urbans han resistit el pas del temps, malgrat haver desaparegut fa segles el referent que donà lloc al nom, com veiem en els carrers: Fumeral, Corretgeria, Caldereria, Nevateria, Font d’Alòs, Pes, Forn del Vidre, Argenteria etc. Per a nosaltres, habitants de la ciutat al segle XXI, és evident que ara no hi ha a Xàtiva ni corretgers, ni calderers; que la font d’Alòs ningú no l’ha coneguda, com tampoc el forn del vidre, però, de cap manera és evident si el bany va ser demolit fins al punt de desaparèixer o bé només enfonsaren les voltes per fer-lo inhabitable. Quina interpretació hauríem de donar a referències que esmenten el bany, del qual fa segles que s’ha perdut memòria d’on estava, que no va deixar un topònim, i que ningú no podria reconèixer en els viviers abandonats del final del carrer de l’Argenteria?

Si les cites de 1599 i 1609 podrien dur-nos a la conclusió que no quedava cap vestigi del bany, dos documents molt posteriors els citen d'una manera que pot donar lloc a entendre que encara existien com un edifici visualment identificable amb un bany, o es que se'n conservava memòria però no l'edifici? El primer és de 1690:

"Lo dit Don Gaspar Malferit, sots virtut del dit jurament present, instant i requerint lo dit procurador patrimonial, dix e confesa que com a senyor útil deté e poseheix un solar de adoberia situat y posat en dita present ciutat de Xàtiva, en la parròchia de Santa Tecla, en lo carrer dit del Bany que afronta ab lo bany, ab terra de Jordi Navarro, cavaller, y ab dit carrer del Bany, tengut sots directa senyoria de Sa Magestat a cens de nou sous reals de València". ARV. Mestre Racional. Capbreu de censals, nº 10.223, F 98.

El segon document pertany a la memòria redactada el 1708 per Tosca y Corachán on especifiquen la distribució que hauria de tenir la nova ciutat sorgida després de l'incendi de Felip V. Els autors proposaren regularitzar el traçat de les vies urbanes d'acord amb els principis de la Il·lustració, tal com s'alçà, per exemple, la ciutat de La Carolina, a la província de Jaén, fundada per Carles III. Diu així el passatge:

"La calle de Moncada se continuará recta hasta lo último del arrabal, que llaman el Pecher, en derecha de un baño derribado por donde se ha de terminar la ciudad en ángulos rectos.... ". BOIX, Vicente. Memorias de Xàtiva. Xàtiva, 1857, p 256.

CONCLUSIONS

El treball conjunt dels especialistes en distintes disciplines, com sempre ocorre, fa avançar el coneixement humà, i en el present cas, el del nostre passat i memòria. És una tasca de mai no acabar, perquè un altre document trobat al futur per nous investigadors o una troballa inesperada en el transcurs d'una excavació poden tirar per terra fets que ara donem com incontestables, o matisar el que ja sabem gràcies a un raig que il·lumina una ratlla escrita que ens semblava irrellevant, o un mur anodí que, de sobte, encaixa en un trencaclosques i ens permet de veure el dibuix sencer. L'aparició del nimfeu ens serveix per convèncer-nos que la Séquia de la Vila va ser construïda en època romana, i d'això se'n deriven conseqüències que ens obliguen a reescriure la història de la ciutat durant aquell període i a considerar sempre com a possible que, on abans no esperàvem trobar testimonis anteriors al segle X, poden sorgir també del segle IV.

I si és una bona notícia el fet de trobar els vestigis del Bany de la Ciutat, els Arcs de la Sala Tèbia del qual es conserven al museu, sens dubte, molt més fructífer per a la Ciència i la Història és el fet d'haver pogut identificar amb els Banys de la Moreria unes ruïnes miraculosament arribades fins a nosaltres fins al punt que les teníem davant i no sabíem què eren, i que, no fa massa anys, van estar a punt desaparèixer per a sempre, engolides per l'avanç del creixement urbà. I és important no només pel fet de rescatar una construcció tan singular i venerable, sinó també perquè ara sabem el límit exacte del cementeri islàmic, que, d'acord amb la documentació, arribava fins el carrer de l'Argenteria.